

INGLİZ VA O'ZBEK TILLARIDA TEMPORAL SINTAKSEMALARNING ADVERBIAL VARIANTLARI

Sunnatova Maftuna Akbar qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6362645>

Annotatsiya: hozirgi zamon tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb muammolardan biri va, bizningcha, eng muhimi “eng kichik kommunikativ til birligi” bo'lmish gapning tabiatini mufassal o'rganish va shu asosda tilning umumiy nazariyasini va tilning tafakkur bilan munosabatini bilishga yordam beruvchi umumahamiyatga molik bo'lgan nazariy tizimni yaratishdir. Tillarning tipologiyasini o'rganish faqatgina har xil strukturaga va alomatlariga ega bo'lgan barcha tillarning tipologik klassifikatsiyasini yaratish bilan birga ularning asosiy glottogonik (kelib chiqish) tarraqqiyotini ham aniqlashga yordam beradi. Mazkur maqola Ingliz va o'zbek tillarida temporal sintaksemalarning adverbial variantlari haqida so'z yuritadi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, adverbial variantlar, ravishdosh, sintaksema, birlik.

Hozirgi zamon tilshunosligining muhim va asosiy bir qismi hisoblanuvchi tillar tipologiyasi hozirgi lingvistik tadqiqotlar ichida katta o'rin egallaydi, chunki u jonli, faktik materialga asoslanib, u yoki bu hodisaning tabiatini aniqlashga xizmat qiladi. Dunyodagi barcha mavjud tillarning tipologiyasini o'rganish, turli tizimga mansub tillarning o'xshash va farqli jihatlarini tekshirish tipologiyasi va barcha tillar uchun umumiy bo'lgan universal konstantlarni aniqlash masalalari tilshunoslar oldiga konkret tillarning tipologiyasi va ularni qiyosiy-tarixiy jihatdan guruhlariga bo'lish vazifasini qo'yadi. Hozirgi zamon tilshunosligida turli strukturadagi tillarni qiyoslashga asoslangan grammatik tadqiqotlar tillarda mavjud bo'lgan barcha ahamiyatga molik bo'lgan xususiyatlarning hammasini qamrab ololmaydi, va shu tufayli, boshqa ko'pgina o'rganilayotgan tillardagi xususiyatlardan kelib chiquvchi yangi yo'nalishlarga asoslanishi talab qilinadi. Faqatgina har bir konkret tildagi yoki qardosh guruh tillaridagi tipologik alomatlarini aks ettirish orqali tadqiqotchi har xil tizimdagi tillarni tipologik qiyoslash, ulardagi universal va urg'u berilishi lozim bo'lgan alohida xususiyatlarni aniqlash mumkin. Biror tildagi faktlarni boshqa sistemadagi til bilan struktural-tipologik qiyoslash ko'pincha tildagi hodisalarning alomatlarini to'g'ri aks ettirishga to'sqinlik qiladi. Bunga misol qilib, hozirgi turkiy tillar grammatikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda sifatdoshli o'ramlar kategoriyasini ergash gaplar bilan qiyoslab, ularning faqat ma'no jihatdan to'g'ri kelishini va bir-biriga sinonim deyishlarini ko'rsatish mumkin.

Konkret tillarni va qarindosh tillarni tadqiq etishda ularning tipologik xususiyatlarini aniq belgilash tilshunoslikning umumiy masalalarini, xususan, til va tafakkurning aloqasini, tilning kelib chiqishini, umumiy tipologik universalialarni aniqlashni talab qiladi. Hozirgi tilshunoslikda barcha yo'nalishlar uchun bir xil va umumiy bo'lgan, asosan struktura va model, bosqich va yarus, sistema, grammatik va leksik kategoriya, shakl, format va hokazo uchun lingvistik terminologiya bir xil bo'lmagani tufayli, bu asosiy tushunchalarning asl ma'nosi va ularga to'g'ri keluvchi terminlarni ushbu tadqiqotda belgilab o'tish lozim ko'rinadi.

Struktura – kichik tizimlar va sistemalar yoki ularning yig'indisi aloqasining tarixiy shartlangan birligi bo'lib, u tilning yoki ayrim til birliklarining (gaplar, so'z birikmalari,

soʻzlar) qurilish arxitektonikasini xarakterlaydi. Tilning strukturasi tildagi barcha bosqichlarning aniq va tartibli oʻzaro bogʻlanishini koʻrsatuvchi farqlanish belgilarining yigʻindisida aks etgan barcha elementlar va ularning birbiriga munosabatini oʻrganadi. Gapning morfologik strukturasi soʻzning barcha elementlari va ular oʻrtasidagi munosabat bilan izohlanuvchi farqlanish elementlari yigʻindisida aks etgan tarixiy shartlangan birlikdir. Model eng konkret dan eng abstraktgacha boʻlgan har xil pogʻonadagi biron til strukturasi, uning biror bosqichida yoki tilning u yoki bu bosqich mikrostrukturasi umumlashtirishdagi tipologik tahlil birligidir.

Tilning modeli, sintaktik, morfologik, fonologik, leksik strukturasi model, gap, soʻz birikmasining modeli, soʻzning morfologik, leksik, fonologik strukturasi modelidir. Tilning bosqichi va yarusi til strukturasi shartli ravishda analitik boʻlinish tomonidir. U tilning asosiy kichik strukturasi dari biri boʻlib, bir-biri bilan oʻzaro maʼlum bogʻlanish va ierarxiya munosabatida organik bogʻlangan farqlanish belgilarining funksional qonuniyatlarini izohlaydi: sintagmatik yoki sintaktik bosqichi, morfema va morfologik bosqichi, semiotik yoki semasiologik bosqichi, fonemik yoki fonologik bosqichi ayrim holatlarda feʼlli va sifatli murakkablashuv oʻzaro oʻrin almashtirishlari yoki birlikda ishlatilishi mumkin. Vositasiz toʻldiruvchining murakkablashuvi muayyan semantikaga mansub feʼllardan soʻng infinitiv, sifat, holat kategoriyasiga mansub soʻzlar yoki predlogli guruhlarining toʻldiruvchi vazifasida kelishi bilan yasaladi. Toʻldiruvchi bilan uning murakkablashuvi oʻrtasida ikkilamchi kesimlari munosabatlari kuzatiladi. Bu xususiyat koʻrib chiqilayotgan konstruksiyalarini aniqlashda eng muhim belgi hisoblanadi. A.Gʻ.Gʻulomov fikricha "Sintaktik munosabatlarni ifodalashning asosiy yoʻllari toʻrt xildir, yaʼni: soʻz shakllari, yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi va intonatsiya orqali ifodalash." (2,18)

A.Sodiqov sintaksis atamasini ikki xil maʼnoda qoʻllaydi:

1. Tilning sintaktik qurilishi maʼnosida;
2. Tilning sintaktik qurilishini oʻrganadigan grammatikaning bir qismi maʼnosida. Baʼzi tilshunoslar sintaksisning predmeti deb faqat gapni tan oladilar. Ularning fikricha, sintaksis, birinchi navbatda, tilning kommunikativ birligi – gapni, gapning turlarini, ularning shakli va mazmuni, gapni boʻlaklarga ajratish masalasini va sintaktik vositalarni oʻrganadi. (3, 175-176)

Maʼlumki, gap sintaksisning asosiy oʻrganish obʼekti hisoblanadi. Gaplarni tasniflash boʻyicha tilshunoslar oʻrtasida turlicha yondashuvlar mavjud. E.Krayzingning fikricha, sintaksis grammatikaning gap qurilmasini oʻrganuvchi bir boʻlimi sifatida olib qaraladi va unda gap tarkibida ishtirok etgan birliklar ikki guruhga ajratiladi: *Close syntactic groups* va *loose syntactic groups*. *Close syntactic groups* morfologik jihatidan verb groups, noun groups, adjective groups, adverb groups, preposition groups, pronoun groups kabilarga ajratib oʻrganishni tavsiya etadi. *Loose syntactic groups* esa ikki xil boʻlishi mumkin: *Linked groups* va *unlinked groups*: *linked group is five and twenty*; *unlinked group-a low soft breathing*. Bundan tashqari, ushbu guruhlarda ishtirok etgan aʼzolarining sonini koʻrsatish bilan chegaralanadi: *double*, *triple*, *quadruple* va hokazolar.

Demak ingliz tilida uchraydigan bir tarkibli gaplar oʻzbek va rus tillaridagi bir tarkibli gaplarning turlaridan farq qiladi.

Ikkinchi darajali predikatsiyali ravishdosh oʻramlar qatnashgan sodda gap tarkibidagi mazmunlar qoʻshiluvda ikkinchi darajali propozitsiyadagi harakat bilan asosiy

propozitsiyadagi harakatning bir paytda sodir boʻlganlik maʼnosidan iborat qoʻshimcha maʼno ham ifodalanishi mumkin. Masalan: Adolat went to the spring with her instrument on her shoulder. Adolat ketmonni yelkalab, buloq boshiga bordi (I.Rahim). Ayrim hollarda ikkinchi darajali predikatsiyali ravishdosh oʻramning predikativ boʻlagi boʻlgan ayni ravishdosh feʼlning analitik shaklidan yoki hozirgi zamon shaklidan shakllanganda birmuncha boshqacharoq qoʻshimcha maʼno ifodalanadi. Ikkinchi darajali predikatda ifodalangan harakat davomli boʻladi, asosiy predikatda ifodalangan harakat esa mazkur davomli harakat "ichida" bajariladi. Shuni ham aytish mumkinki, bunda ikkinchi darajali predikatning asosiy predikatga tobeligi birmuncha kuchsizlanadi va ayni paytda uning umumiy subʼekt (gapda ega shaklida ifodalangan)ga tegishliligi, u bilan aloqadorliligi yana ham boʻrtib koʻrinadi. Masalan: Drying her hands in the towel, Saltanat looked out of the kitchen window. Saltanat qoʻlini sochiqqa arta turib, oshxona derazasi orqali tashqariga qaradi (OʻUsmonov). Bunday gaplardagi propositsiyalarning qoʻshiluv i ayni propositsiyalar oʻrtasidagi sabab-oqibat aloqasidan iborat qoʻshimcha maʼnoni aks ettirishi mumkin. Bunda ayni propositsiyalarning aloqasi benihoya zich boʻladi, ular bir- 48 birini hamisha taqozo etadi. Zero, sababsiz oqibat va oqibatsiz sabab mantiqan boʻlishi mumkin emas. Ikkinchi darajali predikatsiyali ayni ravishdosh oʻramlar sabab mazmunli propositsiyani ifoda etadi va bu propositsiya asosiy propositsiyani keltirib chiqaradi, uning voqe boʻlishi uchun sabab boʻladi. Shuning uchun ham ikkinchi darajali propositsiyadagi harakat (holat va sh. k.) asosiy propositsiyadagi harakat (holat va sh.k.)dan oldin amalga oshadi. Masalan: Aziz, irritated by this weep, can't sleep on the balcony even in summer. Aziz shu yigʻidan bezib, yozda ham balkonda yotolmaydi (OʻUsmonov).

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Daniyeva M.J. Ingliz tilida otli soʻz birikmalarining derivatsion-funksional va matn shakllantirish xususiyatlari. Nom.diss.avtoref., Samarqand,2012.
2. Dean Stoddard Worth, Transform analysis of Russian instrumental constructions "Word", vol.14,Nº2-3, New York, 1958, p247-290.
3. Fernald J. English Grammar Simplified. New York,1963.
4. Francis W.N. The Structure of American English, New York, 1998.
5. Fries Ch.The Structure of English, New York,1956.
6. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987.
7. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present Day English. Moscow, 1974.
8. Guziyva K.A. Kostigina S.I. The Infinitive, English Grammar. СПб, 2000. 29. Hozirgi oʻzbek adabiy tili, II tom. Sintaksis. T., 1966, 119-bet